

„РУЖАН“ ГОВОР

У раду се настоје потражити разлози утиску „ружноће“ народних говора који значајније одступају од књижевнојезичке норме. За основу служе иточносрбијански говори тимочко-лужничког и сврљишко-заплањског типа околине Сврљига.

Кључне речи: српски језик, народни говори, пејоративи.

Говорнику навикнутом на књижевни језик или пак на говорну праксу блиску основици књижевног језика, може говор другог језичког подручја изгледати не само као близак или удаљен, тј. мање разумљив, но му се може наменути и неки утисак који ће тај говор сврстати у *лепе* или *ружне* говоре.

Народни говори су израз живе, вреле реалности. Њиме говоре живи људи, у разговору (обраћању, подсећању, запиткивању, одговарању; хваљењу и оговарању; у свађи и милошти, на своме кућном прагу и на јавном месту...) обрађајући се другим, такође живим људима (а богме, некад и мртвима у нарицању над покојником и о подушјима), па се може очекивати и специјална тематика, и специфична семантика, фоника, динамима, синтакса – загонетнија прагматика. Ништа чудно да се слушаоцу, поготову случајном, успут појави и нека ружноћа, ако се баш ње држимо.

Има и другачијих случајева. Ваљда у вековима сталне немаштине, свакојаким оскудација, оно што је неопходно а нема га, или га има у недовољним количинама, може испасти дргагоценије. Литература бележи, а томе смо и сами сведоци, да се тако именује храна хипокористично у истом оном говорном и социјалном окружењу где су неки осетили ружноћу. Такве су речи, али не кад се жели истаћи вредност онога што именују, већ са обичним, свакодневним „правим“ значењем: *лебац* , *варивце* , *купусџк* ,³ *васуљџк* , *лучџк* , *солџк* , *једењице* , *сирењице* , *млекце* , *чорбица* , да не идемо чак до речи које би могле означавати почасна места у сељачком јеловнику као: *брашненічич* или *баранічка* , *ђибанічка* , *јајченце* , *месце* или *месенце* , *масалце* , *шићерџк* , *медџк* ...

Али, ето, о томе није реч, јер смо се определили да говоримо о „ружноћи“!

¹ nedb@ni.ac.rs

² Рад је настао у оквиру пројекта *Дијалектолошка истраживања српског језичког простора* , који се, уз помоћ Министарства науке и просвете Републике Србије, реализује у Институту за српски језик САНУ, Београд.

³ Болдирани полугласник је под акцентом.

Разуме се, као и у свакој другој ствари која се тиче људског понашања, кад је један говор идеал, сви други биће одмеравани према њему. Што даље од основице књижевног језика, или што даље од службене употребе језика, говори конкуришу да буду мање прихватљиви, а тамо где се прихватљивост подразумева, у локалној комуникацији на матерњем идиому, може се и код самих говорника појавити осећање инфериорности према језику шире заједнице.

На ту „ружноћу“ пре много година скренуо нам је пажњу проф. Светозар Георгијевић, онда проф. Више педагошке школе у Нишу. Разуме се, и за њега и за нас у систему језика нема никакве ружноће (али ни посебне лепоте), али он нам је само саопштавао утисак који су посетиоци његовог дома стицали из разговора са кућном помоћницом која је била из мога родног краја. Добро се сећам да сам професору одговорио једном досетком коју сада годинама плаћам настојећи да некако образложим оно што сам онда рекао: „Кад је нужно, мора се и ружно“.⁴

Ипак, нисам сасвим одбацио ни могућност да би се неком неки говор могао и ружним учинити.

Утисак извесне „ружноће“ „сељачког“ говора југоисточне Србије (процењивано у светлости говора Сврљига и околине) ствара се деловањем извесних момената говорне праксе. Чини нам се да би се ти моменти могли регистровати као:

а) значајно одступање од норме и од стандарда, тј. од говора који су у основици стандардног језика или су ближи њима;

или се може препознати:

у постојању једне категорије секундарних имена, надимака, који су само онда надимци кад су ружни, прекорни и неприхватљиви (типа *Шькља*), (ако су породични, именују се као прекори (типа: *Прдљини*, *Прдљинци*), кад настају на ознаци неприхватљивих (негативних) телесних и карактерних особина јединке;

у постојању много речи за детерминацију човека, опет негативног набоја и оцене, у оквиру такоречене антропографске лексике (узмимо за пример само називе према очима: *коколџн*, *белоклџнав*, *белотрџнав*, *сиља*, *сиљча*, *сиљна*, *жмџра*, *мижса*, *ћора*, *ћорча*, *ћоролџа*, *ћорна*, *ћорла*, *буљав*, *буљна*, *буљча*, *гурџив*, *гурџа*, *гурна*, *разџкав*, *чакарџс*, *чакџрлија*...);

б) у високом проценту речи с негативним предзнаком, било за исказивање појава и појмова иначе непријатних у животу, било као став да се према појавама друштва, природе и људског мишљења и карактера износи негативан однос;

в) у високом проценту пејоратива и аугментатива; речи и израза за иронију прекор, ниподаштавање, подсмех, ругање; са доста псовки, клетви, вулгаризама;

г) у синтакси конфликтног говора (искидан исказ, ругалице, претње, фигуративна пејоратизација, иронија...);

⁴ То је касније, поводом смрти проф. Георгијевића, под овим насловом објављено у Народним новинама, Ниш 13. 6. 1989.

д) у специфичној творби речи субјективне оцене, што се већ обликом (на слух) наметне као драстично одступање, опет с негативним предзнаком; б) у честој употреби псовки, прекора, ироничне фразеологије.

Мислимо да томе доприноси и прозодијски моменат. Будући да је основна вредност експираторног акцента његова снага, сваки се емотивни набој карактерише управо повећањем снаге акцента, а темпо се онда доживљава не као смена тонова, већ као учесталост „тешких“ удараца на слух.

Неки од ових момената били су предмет покушаја елаборације у неким нашим краћим саопштењима, док други траже подробнија истраживања и сигурније потврде.

У једној прилици, указујући на широк регистар пејоратива које уочавамо у говору а не видимо их из обимне Белићеве студије, изrekli смо мишљење да се такве речи и изрази, пред једним страним лицем високог ранга, службено упућеног (Краљ га послао?!), можда и нису изрицале, те да му нису биле познате. Додајемо да је он идући за граматичким системом лексичку страну узимао само у оном степену колико му је то било довољно за поткрепу налаза о облицима деклинације и конјугације.

Чинећи летимичне осврте на постојеће речнике и збирке речи народних говора југоисточне Србије уочавали смо повремено (без посебне анализе) да се више речи региструје за неповољне околности или за негативне стране човекове личности него за срећне околности и за људске врлине. Тај се утисак појачао кад смо претресали грађу коју смо сами, из свог живота, и у свом селу записивали а потом ју је ваљало уредити и предати уредништву речника САНУ. И тамо, иако тога приликом записивања речи нисмо били свесни, преовлађују речи за ознаку неповољних околности, за ругање, за смешну или жалосну страну живота, за непристајање, за распру, за неслогу и противљење. Природно, наметнула су нам се размишљања зашто је тако. Нека од тих размишљања саопштавамо у нади да ће неком бити продуктивнија и указати на правце неког истраживања.

Да ли заиста има више таквих речи, него оних „нормалних“ или својим обликом, својим значењем и функцијом у конкретном говору ове друге производе дејства која их чине наметљивијим, уочљивијим, да су снажније, да боље изражавају говорничково хтење, да су маркиране и да су стога аутентичније, изворније, ближе човеку чији се говор описује. Да ли је то можда оно по чему одступају? А од чега одступају? Вероватно од неког еталона узетог за просек. Ако је тај просек књижевни/ стандардни језик, ето одговора што се у језику службене комуникације и као језику уметности и не јављају „ружне“ речи мога завичаја, *говора у сокаку, комишијских свађа, сељачких подсмевања, попрдица, распрдица, подилажења, ругања, ироније, распре и сукоба до – псовке и ниподаштавања, до клетве* (псовка – ниподаштавање, клетва – поништавање!). Ипак, тешко да је књижевни језик могао утицати на сеоски живаљ који је и творац и корисник лексике коју имамо у виду, и то у временима од пре неког века, када се таква лексика и стварала.

То је истоветна ситуација као кад се пред испитивачем ма био он и један Белић правом говору упркос дешифровању на фонетском и морфо-

лошком плану успешно скрива функција. Јер, разговор с научником није онај као с комшијом. Чак ни кад се онај комшијски, сав од емоција и од колоквијализама, препричава.

То је слично и кад се у потоњим издањима Вуковог *Рјечника* мање јављају вулгаризми јер се успоставила свест да се даје *речник књижевног језика*, речник будуће државе и будуће уметности.

Посебан моменат чини извесна помереност у значењу када треба означити своје стање, своје способности, духовне и телесне вредности, разборитост, вештину, имућство... Много је глагола који карактеришу активност умањујући дејство. Откуда та тежња да се сопствено покаже вреднијим од туђег? Или да се туђе унизи, па и понизи, тако да се за то формирају и посебна језичка средства!? Да ли се тиме, можда, не скида одговорност, или је то страх да резултат неће бити раван очекивању. Или се истиче појачан напор који се чини (јер се само сопствена мука може осетити!).

Многи именички пејоративи у говору Бучума обележени су на фонетском плану присуством палаталног *љ* у саставу творбеног форманта.

-ља:

гóља, дрóља, шугља, штрóкља, дрпља;

-љак:

травóља́к, крпља́к, крпоља́к,

-љиште:

крвóљиште,

-љина:

крпóљина, шерпóљина, травуљина:

-аљ:

шерпаљ, бритваљ,

-ољ:

бритвољ; мрмољ, стрвољ,

-уљ:

помочуља, усеруља, беснуља...

Да нису речи као *људи, љубичица, љуљашка...*,⁵ помислило би се да је у нас то *љ* било главна фонетска маркиција ружнога, нешто скоро *љигаво, љопаво*?! Истина, овде нисмо баш коректни јер ће читалац лако примертити да се у наведеним речима ради о суфиксима са *љ* који маркирају значење, што код творбе типа *поље, смиље...* није случај!

*

⁵ О речима *љубав, љубити се...* не можемо говорити јер су скоро табуисане, пошто је *љубав – волење*, кад се љуби икона и крст, каже се: *целивају се*, кад се пријатељи љубе каже се: *здраве се*, кад се млади љубе, а и то је скривено, не види се, то се скоро суздржано и исказује, као: *цукају се*.

У Зони Замфировој, односно у Ђумиш-Нишу, где је моја земљакиња слуговала са својим „ружним“ говором, постоји Шефтели сокак, градски плац где се окупљала младеж на шетње, игранке, упознавања, „размену информација“. Разуме се, све уз будне погледе старијих – мајки, тетака, дојакошњих и будућих. Има у Зони и обичаја да се као тајна порука са значењем „твоја сам!“ момку шаље шефтелија, још боље марамче које је сама шиљачица везла. Порука је често одлучујућа за будуће женидбе, јер отклања сваку сумњу у постојање љубави (после једне такве понуде и поруке и винограду на Горици, Мане је гађао зеца па опалио у Небо, и скоро огласио предстојећу веридбу са Зоном!!), али и срамота, ако се са исто таквим наговештајем не би прихватила („кажи му, е ли је нека девојка слала шефтелије?!“), ако би се офирала. А кад женско чељада почне „шиљати“ шефтелије, то је из крајње нужде, као последњи позив, опомена, или вапај. Колико је, помишљамо, онај сокак „шефтели“ по томе што је то могућност да се размене погледи, да се сачини тајни договор, да се размене „шефтелије“?! Ово лепо име могло је скривати и по неку бруку, али бар ништа није „ружно“ речено.

Имају насеља такве своје четврти, има их и Париз, где се љубавне услуге, у било ком виду, нуде, тајно или јавно. Позната су нам нека села из крајева којима сам се кретао која имају Прц-малу (махалу), Кур-малу, као што постоји и један Курвин-град (у једном вицу место за гробље „заслужних грађана“, јер није далеко од града који уистину такво гробље још нема!). Врло свирепо, и одвећ грубо према једном Шефтели сокаку. А није ни чудо, јер тај град има и Шећер-малу. То је оно кад град има: циле-миле, а село: рке-коке!

*

Када се 1963. године појавила антологија српских сељака песника *Орфеј међу шљивама* (изд. Светлост, Крагујевац), где смо се нашли и ја и покојни Радослав Раденковић, касније професор и научник, један од њених састављача, умни и луцидни Драгиша Витошевић, у Преговору, указујући на злехуду судбину песника на селу, које је увек имало преча посла и од читања, акамоли од писања књига, написао је, дефинишући управо песника-сељака: „Градска реч фантаста, има у селу далеко свирепији синоним – замлата!“ Једна од ових солуција спада у „ружан“ говор, али само једна!

Зар треба већег доказа да се градским сељачки говор може чинити ружним?! Може, јакако.

А можда сам управо од тога земана, биће и од ове истине, почео размишљати о лепоти и ружноћи свога матерњег говора. А тај говор, са својим суседима, налази се у ширем окружењу, које се чак и у дијалектолошкој науци, више раније него сада, и више у другим списима него српским, назива торлачко, торлација, а његови говорници торлаци, све према: торлати као начину говорења, или садржини и смислу говоренога.⁶

⁶ Од тога да је торлак човек који „говори нити чисто српски нити чисто бугарски“ (Вук у *Рјечнику*), до тога да је то „prost, priglup, primitivan čovjek“ – све према: Skok, *Etimologijski*

*

Да се опет вратимо „ружном“ говору, о чему смо нешто рекли поводом већ спомињане опаске проф. Георгијевића, и наше доскочице „Кад је нужно, мора се и ружно“, што је био наслов једног кратког написа,⁷ одакле преносимо (или препричавамо нека сазнања).

1. Ружно може постајати само у човековој делатности, на релацији са другим људима. На језичком плану „ружно“ може бити именовање представа непожељних у људским односима, употреба језичких средстава за ознаку негативне субјективне оцене, ремећење устаљених начина („културе опхођења“) у комуникацији. Креативни моменат у томе непроцењив је, јер је сваки израз за именовање ружног, будући да ружно не постоји само по себи, ирационалан, метафоричан, естетизован.
2. Ружно у језику има сврху и да би се та сврха остварила, неопходна је језичка форма, неопходни су услови комуникације. Они и претходе језичкој делатности. Као и све друго у језику, и јединице у комуникацији ружног су средство за остваривање неког смисла. Овде за остваривање негативног односа.
3. Комуникација остварена ружним као средством има разлоге у поремећеном складу људских односа. Псовка долази као средство вербалног обрачуна и њено дејство је у повреди моралног интегритета личности којој је упућена. Она је одзив угрожене јединке на изазов споља. Њено убојно средство је неприхватање опсценог које стоји у средишту смишљене организације псовке као језичке форме.
4. У бајањима „галатним“ се болест тера од болесника. Што ружније средство (измет, углавном, најчешће свињски, „од заушница“!), већа је нада да се болест на ружноћу „наљути“, да на њу не пристане, и — одбије се!
5. Непристајање тражи посебан израз. Мења се морфолошки састав да би се ближе означила промена у значењу. Понеки се формант специјализује за означавање пејоративног. **Крпа** постаје *крпљак*, **девојка** – *девојчурак*, **шерпа** – *шерпољина*. Од основе **глув**, која означава човека неспособног да чује, настаје облик *глувна* за ознаку женске особе која се прекорава због ове особине, а *глувча* за мушку особу. Такви су паралелизми: *ћорна* – *ћорча*, *скубна* – *скубља*, *шашна* – *шашља*, итд. За средњи род нема облика!, јер ни саговорника нема који не би био мушког или женског рода.
6. Топонимски суфикс *-иште* помаже да се именују места где се што дешава (игралиште), где што расте (конопљиште), али и он није без пејоративне нијансе, када означава нешто што је уништено или унижено, разрушено; тако према *кућиште*, са више значења, једно

rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, III, JAZU, Zagreb 1973, str. 484.

⁷ Види напомену 2.

обично *кућиште* није место где је кућа, већ где је била кућа, а „оној мојој *кућиште*“, баш грди кућу, управо као омрзнуту дестинацију савременог живота, *појатиште* — место некадашњих појата, *воденичиште* – место несталих воденица... Из те његове значењске потенције овај се суфикс сели на апелативе са значењем људи или чега другог, па такви појмови добијају ознаку подсмешљивог или „ружног“: *човечиште, жениште, детиште, времиште, каљиште* ... У говору Црнотравске Калне, рецимо, *местисце* је хипокористик (местенце овде, а на другим просторима месташце!) за ознаку неке пожељне (равне и лако обрадиве) земљишне парцеле, а *местиште* пејоратив тешко обрадиве, камените или закоровљене парцеле.⁸

7. Страни елементи у језику могу изражавати поштовање туђе културе, али се и онда зову варваризмима. Они могу представљати некритичку обавезност али и подсмех. Једна сигма из грчког аориста као страни творбени елемент, омогућава да се у нашим говорима углавном источно од Ниша створе глаголски пејоративи. То бива у случајевима када се именује каква непожељна радња: пијаница не пије већ *пијоше*, неко не спава (чмава), већ *чмоше*, други *пиштроше*, трећи *спијошу*, а многи су се *наједосали* и *напијосали*... Нека језичка образовања својим обликом заиста сугеришу ружно и њихова употреба бива оправдана само у специјалним условима, када се њима јасно ставља до знања да саговорник не прихвата именовану ситуацију. Зато се у другим приликама и сматрају непристојним.
8. Ружним се језиком човек брани од ружног понашања (На љуту рану – љуту траву!). Он на зло напада, дакле, и посебним језичким средствима. Ту и лежи њихово оправдање.

Комуникациони дискурс са изразито негативним набојем јесте свађа (распра, сукоб, препирка, карање, раздор). Човек склон свађи је *задорица*, онај ко шири неистину – *опањкава*, ко се именује по негативној особини не зове се већ *назива* ... Читава се граматичка и синтаксичка структура образује од – елемената свађе, а ту су још интонација, ритам, гестикалација ... Свега ту има, али још нема лингвистичког описа једног свађалачког или псовачког дијалога, једне *разбрдице* или *распрдице*!. Нема ни описа, фразема, нема речника; понекад се и зазире од уношења „ружних“ речи у дијалекатске збирке. А оне су ту, као нека непримерна боја на слици свакодневног живота; и биће их док их живот потребује и ствара.

У исто време, таква проучавања морају се методолошки разграничити, на изучавање формалних елемената језика (кад се „ружно“ може препознати на облику, акценту и синтагматском склопу), и на изучавање говорне ситуације, односно језика у функцији, када сваки облик ма и најчедније речи, и свака лексичка јединица (и свако лексичко својство, уосталом!) могу бити стилски релевантни и сваку информацију учинити ружном.

А у томе, ми никако нисмо једини.

⁸ Грађа за Речник Црнотравске Калне, коју је сакупио и Институту за српски језик САНУ предао пок. Стојан Глигоријевић.

Nedeljko R. Bogdanović

“UGLY” SPEECH

This paper studies the reasons why certain folk dialects that deviate from the language norm create the effect of “ugliness”. The research was done on the examples from the speech of Eastern Serbia, the Timok-Luznik dialect and the Svrlijig-Zaplanje dialect used in the vicinity of Svrlijig.

Key words: Serbian language, folk speech, pejorative words.